

BEDRIJFSSPIONAGE IN DE ACHTTIENDE EEUW. EEN AGENT VAN DE TSAAR TE „ZIJDEBALEN“

Sinds de tentoonstelling die het Centraal Museum in 1981 aan de Lusthof „Zijdebale“ en het bedrijf van de eigenaars, de familie Van Mollem, wijdde, heeft dit onderwerp eigenlijk geen introductie meer nodig¹⁾. Ik wil slechts heel kort in de herinnering terugroepen dat Jacob van Mollem in 1681 aan de Vecht volgens een

nieuw procédé een zijderederij inrichtte waarbij de machines door waterkracht werden aangedreven. Het bedrijf kwam tot grote bloei, de Van Mollems kwamen tot grote rijkdom en aan de Vecht ontstond een lusthof die een vermaarde toeristische attractie werd. Vooral Jacobs zoon en opvolger David van

107

Gezicht op de voorgevel van Zijdebale, 1719. Kopergravure van D. Stoopendaal. G.A.U. Top.-Hist. Atlas Pa 74.

Mollem, die hier van 1709 tot 1746 de scepter zwaaide, was een ijverig maecenas die zich zeer voor deze tuinaanleg heeft ingespannen.

Beschrijvingen van „Zijdebale“ vinden we in de dagboeken van buitenlandse reizigers, zoals de geleerden Albrecht van Haller en Bengt Ferner. Overigens waren het niet enkel de tuinen die hun belangstelling hadden. Ook de machines van de zijderederij waren een bezienswaardigheid. In het reisverslag van Von Uffenbach lezen we hoe diens broer, met wie hij in 1711 de reis maakte, de machines wilde uittekenen. Dit werd hem echter door Van Mollem verboden²⁾. De apparatuur was klaarblijkelijk bedrijfsgeheim.

Een andere opmerkelijke bezoeker van „Zijdebale“, wiens reisverslag tot dusverre weinig is opgemerkt, is Johann Daniel Schumacher, bibliothecaris van tsaar Peter I van Rusland³⁾. Schumacher werd geboren in 1690 te Colmar in de Elzas. Na zijn studie aan de universiteit van Straatsburg ging hij in 1714 naar St. Petersburg waar hij bibliothecaris van de tsaar was geworden. In 1721 belastte deze hem met een wetenschappelijke reis naar West-Europa. Hij had een officiële missie te vervullen bij de Franse Academie van Wetenschappen te Parijs, waar hij een brief van de tsaar, een nieuwe kaart van de Kaspische Zee, en een paar ornithologische boeken over Rusland diende te overhandigen. In Duitsland diende hij zichte informeren over het perpetuum mobile dat daar te Kassel heette te zijn gebouwd door de wonderlijke figuur van Johann Ernst Elias Orffyreus. Deze uitvinding deed in die tijd nogal wat stof opwaaien. Ook de Leidse hoogleraar 's Gravesande heeft zich er mee bezig gehouden.

Voorts diende Schumacher diverse met name genoemde geleerde uit te nodigen om naar Rusland te komen.

Dit was een belangrijk onderdeel van zijn opdracht en hield verband met de plannen van de tsaar, plannen

waarbij Schumacher nauw betrokken was, om in St. Petersburg een wetenschappelijke academie op te richten.

De Franse astronoom Deslisle kwam op zijn uitnodiging inderdaad naar Rusland, de beroemde Duitse filosoof Christiaan Wolff uiteindelijk niet. Tenslotte moest Schumacher boeken, rariteiten en wetenschappelijke instrumenten aanschaffen voor de keizerlijke bibliotheek en kabinetten, zich op de hoogte stellen van de inhoud van kabinetten en verzamelingen elders, en correspondenties met bekende geleerden aanknopen⁴⁾.

Wat Nederland betreft vermeldde zijn instructie dat hij de instrumentmakers Fahrenheit en Van Musschenbroek diende te bezoeken en dat hij de tsaar enkele tuinlieden moest sturen die hadden gewerkt bij De la Court in Leiden. De textielabrikant Pieter de la Court (1628-1685), tegenwoordig vooral bekend als schrijver van *Het interest van Holland* (1662), was onder tijdgenoten vooral vermaard wegens zijn kweken van exotische gewassen, in het bijzonder ananassen. Zijn zoon, ook Pieter geheten, (1664-1739) had deze culture voortgezet.

Daarnaast bezocht Schumacher in Nederland een aantal particuliere kunst- en rariteitenkabinetten. Het bezoek aan „Zijdebale“ was niet duidelijk in zijn opdracht opgenomen, hoewel tsaar Peter het bedrijf zeker kende: in 1717, tijdens zijn tweede bezoek aan Nederland, had hij het zelf bezocht en er nog bijna een ongeluk gekregen toen hij probeerde met zijn hand het waterrad, dat de machines aandreef, tegen te houden⁵⁾. Het bezoek was een eigen initiatief van Schumacher in het kader van zijn ruimere opdracht. Het relaas ervan is wel uitvoerig opgenomen in het officiële verslag van zijn reis dat hij na zijn terugkeer in Rusland in 1722 aan de tsaar uitbracht. Dit verslag is indertijd uitgegeven door Pekariskij in het oorspronkelijke Russisch, maar daar het in Nederland onder historici tot dusverre nauwelijks aandacht heeft getrokken laat

ik het stuk dat betrekking heeft op het bezoek aan „Zijdebalen“ hier in een Nederlandse vertaling volgen⁶). „Te Utrecht bezit de heer Van Mollem⁷) een prachtige verzameling naturalien maar zijn zijdemolen is belangrijker, niet alleen curieus maar ook zeer nuttig, aangezien hierbij in het zijdespinnen meer kan worden uitgericht door twee mensen, dan door twintig mensen bij een ander ontwerp. Om deze reden houdt hij hem strikt geheim. Echter, ik spande mij op alle mogelijke manieren in om hem te leren kennen, en in die tijd vond ik in Amsterdam een vermaard wiskundige, deskundig in machines, genaamd Kaschuber. Ik ging bij hem te rade en we kwamen overeen dat hij mij in het livrei van een lakei zou volgen en, wanneer men mij de machines zou tonen, deze aandachtig zou bekijken en er een tekening van maken.

Behalve de goede recommendatie, die ik van zijn (Van Mollems) beste vrienden had, bezorgden geschenken van barnsteen, die ik te Danzig en Koningsbergen had gekocht, mij vrije toegang bij hem en een grote hartelijkheid, zozeer dat ik twee weken lang elke dag bij hem werd uitgenodigd. Op dezelfde manier behandelde ze mijn bovengenoemde lakei. Hij werd ook als zodanig beschouwd, bij mensen immers die niets kwaads van hem vermoedden, hij ging steeds ongehinderd naar de machine en had voldoende tijd om alles te bekijken en een tekening te maken; hij maakte er voor mij zelfs een Grund- en Standriss⁸) van, zoals bij modellen.

Ik heb de man met mij meegenomen naar Parijs wegens zijn hulp in deze zaken en ik had hem graag mee hierheen [dus naar Rusland, rv] genomen als dat geen hoge kosten voor mij zou hebben meegebracht; bovendien was hij in die tijd zo razend en waanzinnig dat het gevaarlijk was met hem samen te leven.”

De man die zoveel succes de rol van lakei speelde was waarschijnlijk de geleerde Johann Wenceslaus Kaschube (zonder r), van wie bekend is dat hij uitgebreide reizen naar Nederland, Frankrijk en Engeland heeft ondernomen. Hij kwam uit Silezië, behaalde een graad aan de universiteit van Jena en publiceerde in die stad, in 1717 en 1718, enkele boekjes over onderwerpen uit de wiskunde en de mechanica. Overigens is er niet veel van hem bekend; hij overleed waarschijnlijk in 1729⁹). Het zal de gemeenschappelijke Duitse afkomst zijn geweest waardoor hij, in een vreemde omgeving, zo goed met Schumacher kon samenwerken.

De tsaar schijnt niet ontevreden te zijn geweest over de resultaten waar zijn bibliothecaris van zijn buitenlandse reis mee thuis kwam. Hij stelde Schumacher na diens terugkeer aan tot secretaris van de nieuw op te richten academie van wetenschappen. In die functie heeft Schumacher enkele decennia lang een niet onaanzienlijke invloed uitgeoefend op het wetenschappelijk bedrijf in Rusland. Bij de geschiedschrijvers van de academie heeft hij echter een slechte naam; hij wordt algemeen beschouwd als een onverbeterlijk intrigant. De lezer van het bovenstaande verhaal zal het wel willen geloven.

Het zou wellicht de moeite waard zijn om te weten of de tekeningen die Kaschube van de machinerieën van

David van Mollem (1670-1746). Borstbeeld rechts met pruik op beeldhouwd pedestal. Buste van J. Cresant, 1740. Centraal Museum Utrecht.

Zijdebalen heeft gemaakt nog in een of ander Leningrads archief voorhanden zijn; rechtstreeks gegevens over deze installatie bezitten wij verder niet. Of men in Rusland nog heeft geprobeerd een zijderederij op te zetten met behulp van de aldus veroverde ontwerpen is mij niet bekend.

Instituut voor geschiedenis
der natuurwetenschappen, Utrecht

R. Vermij

Noten

1. *Zijdebalen: lusthof aan de Vecht: tuin- en tekenkunst uit het begin van de 18e eeuw* (catalogus tentoonstelling Centraal Museum Utrecht 22 mei-19 juli 1981) (Utrecht: Centraal Museum 1981). Zie ook S. Muller Fzn., „Zijdebalen“, in: *Bouwkunst. Tweemaandelijks tijdschrift gewijd aan de aesthetische, kunsthistorische en technische studie der oude en nieuwe bouwkunst en aanverwante kunstnijverheid* vakken 4(1912) 1-13.
2. Muller, blz. 2.
3. Zie over hem: P. Pekarskij, *Nauka i literatura y Rossii pri Petre Velikom*, I, *Vvedenie v istoriju prosvesceniya v Rossii XVIII stoletija* (Sanktpeterburg 1862, repr. herdruk Cambridge 1972) blz. 49.
4. Pekarskij, blz. 49, en voor een opsomming van Schumachers opdrachten, blz. 533-534. Vgl. voor tsaar Peters ambitie om de wetenschap te bevorderen A. Vucinich, *Science in Russian culture, I, A history to 1860* (Stanford 1963) 38-74.

5. J. F. Reitz, *Oude en nieuwe staat van 't Russische of Moskovische keizerrijk, behelzende eene uitvoerige historie van Rusland en deszelfs groot-vorsten*, deel III (Utrecht, 1744) 303-304.

6. Pekarskij, a.w.; het relaas van Schumacher is opgenomen als bijlage nr. 5, blz. 533-558. Het hier vertaalde fragment is te vinden op blz. 551.

7. Schumacher schrijft: „fon-Molm“.

8. In de tekst „grund i schtandris“, dus zoveel als een boven- en een zij aanzicht.

9. Günther in *Allgemeine deutsche Biographie*, XV (Leipzig 1882) 434.